

Ана ПЕЈАНОВИЋ*

ВУК, ЊЕГОШ И ФРАЗЕОЛОГИЈА

Анстракт: У раду се истиче значај дјела Вука Стефановића Караџића и Петра II Петровића Његоша за изучавање фразеолошког слоја националног језика. Доказује се да Вуково и Његошево дјело представљају незаобилазни извор за реконструкцију језичке и уже фразеолошке слике свијета и њених најважнијих концепата, стереотипа и еталона.

Образлаже се појединачни допринос двају великана наше културне историје — Вуков посебно у лексикографији и фразеографији, Његошев у чињеници да је један од твораца књижевног језика, у фразеотворству и прецедентном карактеру његовог дјела.

Кључне ријечи: фразеологија, Вук Стефановић Караџић, Петар II Петровић Његош, фразеологизам (фразеолошка јединица)

1. Фразеологија је несумњиво у посљедње вријеме једна од најперспективнијих лингвистичких дисциплина. Повећано интересовање за ову језичку област протеклих неколико деценија изазвала је смјена научне парадигме у лингвистици. Антропоцентризам који је у средиште ставио човека преусмјерио је интересовање лингвиста и у први план ставио интердисциплинарна истраживања — когнитивну лингвистику, психолингвистику, етнопсихолингвистику, лингвокултурологију. Општепознато је да је фразеолошки слој језика поуздана и захвална грађа за проучавање узajмног утицаја језика и културе и да се кумулативна функција језика најјасније одражава управо у поменутом језичком слоју, стога су и фразеолошки ресурси језика постали предмет истраживања не само фразеологије већ и поменутих новијих интердисциплинарних области.

* Проф. др Ана Пејановић, Филолошки факултет, Никшић

1.1. У посебном раду који се бави функцијом фолклорне фразеологије у поетици књижевноумјетничког текста скренута је пажња на чињеницу да се о удјелу фолклорне фразеологије у укупном фразеолошком фонду језика до сада није много говорило. Дотакли смо нека питања која се тичу статуса фолклорне фразеологије и изнијели претпоставку да је фолклорни фразеолошки ниво тако дубоко уткан у књижевни језик и да га је у неким случајевима тешко и препознати. А за све је узрок специфичност настанка нашег књижевног језика који је у већој мјери него остали словенски језици израстао из народног. Један од криваца за и дан-данашњу постојаност и распрострањеност фолклорних формула јесте и чињеница скромније писане књижевне традиције у односу на усмену, над којом ова посљедња има превласт, па се тако епска поезија наметнула својим утицајем као један од прецедентних текстова лингвокултурне заједнице која говори српским језиком [Пејановић 2015^a].

1.2. Термин и садржај *фолклорне фразеологије* не би требало поистовјећивати са термином и садржајем народне фразеологије, која је шири појам од поменуте. У народну фразеологију осим фолклорне спада и дијалекатска фразеологија, као и фразеологија разговорног језика. Ипак строго разграничење ових појмова није једноставно извршити у овом тренутку из неколико разлога: с једне стране, недостају описи дијалекатске фразеологије, чињеница је ни да наша укупна национална фразеологија још увијек није нашла свој лексикографски одраз [Пејановић 2015^a].

2. А у рјешавању наведених питања и задатака националне фразеологије свеукупно дјело Вука Стефановића Караџића јесте не само незаобилазна него и полазна тачка. Вук је сабрао епске пјесме, приповијетке, вјеровања, остварио први лексикографски подухват *Српски рјечник* у коме је пописао и описао импозантно језичко благо, на тај начин га сачувао од заборава и оставио истраживачима као непроцењиви корпус за реконструкцију. Цјелокупни опус Вуков — *Пјесме* и *Приповијетке* и *Етнографски списи* и посебно *Пословице* и *Рјечник* — истинска су ризница за фразеолошка истраживања.

2.1. Познато је да су многе фразеолошке јединице идиоматског карактера у структурном и семантичком погледу нејасне и несхватљиве са синхронијског аспекта. Настанак и развој многих од ових микро-текстова може се реконструисати на основу Вуковог дјела. Нема сумње да је за такву реконструкцију зборник *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи* као својеврстан фразеографски подухват од највећег значаја. О овој непроцењивој књизи највећи ау-

торитет наше фразеологије Драгана Мршевић-Радовић каже: „У фолклорном корпусу највећу вредност за фразеологију има Вукова збирка народних пословица, с којом је уобличен српски паремиолошки корпус (...) Из овог корпуса српски књижевни језик преузео је моделе мишљења и језичког изражавања” [Мршевић-Радовић 2008: VI–VII].

Фразеологизми у ужем смислу или идиоми богато су посвједочени у овој Вуковој збирци. Неки од њих просто су записани без икакве опасности од стране аутора, очигледно из разлога што су били устаљени, опште-распрострањени, фреквентни и познати те Вук није ни сматрао потребним да их семантизује. Други пак идиоми имају краћу или опширнију дефиницију коју понекад прате и тумачења етимологије. За нас су можда занимљивији наредни примјери у којима се могу препознати идиоми из савременог језика, али са нешто другачијом синтаксичком структуром и са незнатно другачијом семантиком од данашње:

Испод жѝтѝ омићѝ (тајом, утећи — као крајем градине куд су жита посијана?) [Карацић 1849: 125]. Вуков запис прозодије и семантизација идиома освјетљавају нејасну етимологију идиома који је фреквентан и распрострањен и у савременом језику, додуше са другачијом прозодијом — ген. једнине именске компоненте. Управо прозодија именске компоненте у оквиру фразеолошке синтагме која укида вишезначност проузроковану хомографијом облика ген. једнине и ген. множине именске компоненте фразеологизма помаже у реконструкцији првобитне употребе и значења наведеног идиома. У тумачењу изворног значења идиома помаже и глаголска компонента *омићѝ* која је очигледно била у саставу идиома, а која је временом елидирана. Изостављање глаголске компоненте условило је потоње ширење значења идиома те се он данас употребљава у адвербијалном значењу за описивање различитих радњи које су тајне, нелегалне, незаконите.

Веома су занимљиви и важни примјери оних Вукових устаљених поређења која нам данас помажу да расвијетлимо поријекло савремених идиома. Такав је свима нама познати и фреквентан у савременој употреби идиом *оставити кога на цједилу*. Нејасну етимологију за многе савремене говорнике разјашњава експлицирано устаљено поређење и Вукова детаљна семантизација баналне ситуације са којом већина савремених говорника не би повезала идиом:

Остао као брабоњак на цједилу. Ђекоја се овца и коза побрабоња у музлицу кад је музу, па кад се млијекo проциједи, *брабоњци остану на цједилу*. Мјесто *брабоњак* говори се и друга ријеч [Карацић 1849: 228].

Посебно су занимљиви идиоматски изрази за које на основу Вукове семантизације сазнајемо да су настали као сажетак приповијетке, легенде или стварног догађаја. У Предговору Вук образлаже своју методологију описа, која би могла бити узор и савременим фразеографима: „Код њекојих пословица (ће сам знао) додао сам приповијетке од којих су пословице постале, и по којима ће читатељ ласно моћи дознати у каквим се догађајима оне пословице сад говоре (понајвише је обичај да се уза сваку оваку пословицу цијела њена приповијетка најприје приповједи)” [Караџић 1849: 18–19]. На основу само неких од многобројних примјера различитих изрека и пословица из поменуте збирке закључујемо да су поједини идиоми савременог језика настали њиховим скраћивањем и преосмишљавањем.

2.2. Није, међутим, само наведено дјело извор за реконструкцију савремених идиома. И у *Рјечнику* се могу наћи Вукове интересантне опаске уз појединачна тумачења ријечи. Вуков запис и прозодија појединих лексема које се не срећу у савременој употреби, а појављују се као компоненте идиома могу помоћи у реконструкцији првобитног значења и поријекла идиома. Тако на примјер у чланку *ни^к* са обиљеженим дугосилазним акцентом као илустрацију налазимо фолклорни прецедентни израз: *сви јунаци ником поникоше / и у црну земљу погледаше* [Караџић 1852: 468]. Наведена лексема у савременим дескриптивним рјечницима није забиљежена, мада је посвједочен прилог *ником* [Речник МС–МХ 1969 III: 794]. На основу ове потврде идентификује се таутолошки израз који је фреквентан у фолклорној фразеологији и спада у исти структурно-семантички модел: *инструментал именице + инфинитив глагола истог семантичког поља* којим се изражава интензификација. У наведени низ убрајају се и слједећи фолклорни идиоми: *муком замукнути, трком (по) трчати, стати стадом*.

У посебном чланку Вук наводи лексему *тушта* и доводи је у везу са *тисушта*, додуше са упитником [Караџић 1852: 837]. Нама ова његова претпоставка изгледа сасвим тачно с обзиром на чињеницу да у савременом идиому *тушта* и *тма* са значењем ‘веома много, безброј’ она чини прву компоненту идиома која са другом *тма* гради израз као хендијадис. У прилог нашем мишљењу иде и факат да у руском језику постоје идиоми сличног структурно-семантичког модела: *тъма тъмущая* и *тъма тем* који такође имају значење ‘безброј, мноштво, веома велика количина’. Осим тога именица *тъма* не само у старословенском већ и у староруском, као и у другим словенским језицима, има бројно значење ‘десет хиљада’ и ‘војна формација која броји десет хиљада људи’.

2.3. На више мјеста у *Речнику* Вук наводи уз семантизацију и различита вјеровања, сујевјерја која је подробније описао у *Списима*, а која су опет драгоцјена за фразеолошку реконструкцију. Један од њих је и *врзино коло*. Савремени идиом чије је значење свима мање или више познато биљеже и наши дескриптивни и фразеолошки рјечници. Јосип Матеша га семантизује са ‘неред, збрка метеж’ [Matešić 1982: 250]. У шестотомном *Речнику* Матице српске и хрватске пише:

врзино коло с 1. нар. плес, игра вештица; место састанка, рочиште вештица и вила. — Приповиједаху да неки ђаци кад изуче дванаест школа отиђу ... на врзино коло (да доврше сасвијем). *Вук Рј.* Ја сам увијек сматрао да је он био на врзину колу, да је мудрица. *Креш.* 2. фиг. вртлог, збрка, хаос. — Пакао се направио од њихове вароши, једно врзино коло од неразумљивих послова. *Андр. И.* И сада му се од свега тога узвртјело у глави, право врзино коло. *Цар Е.* [Речник МС–МХ 1967 I: 436].

Како се значење израза развија и мијења кроз историју, свједочи Вуков запис у *Рјечнику*:

Тај је био и на врзину колу (говори се за човјека који је много учио) [Караџић 1852: 84].

А у опширном чланку *врзино коло* у *Етнографским списима* Вук је забиљежио:

Срби приповиједају да гдјекоји ђаци, кад изуче дванаест школа, отиду (њих 12) на врзино коло (да науке доврше са свијем и да се закуну) и ондје некакву особиту књигу чатећи нестане једнога из међу њих дванаест (одне-су га ђаволи или виле), али они не могу познати којег је нестало. Људи из Хрватске приповиједали су ми да под Велебитом има село Врзићи, и више њега на врх Велебита мјесто које се зове *Врзино коло*, на коме виле играју. Који је ђак био на врзину колу, он се послѣ зове грабанцијаш, и иде с ђаволима и с вилама те води облаке у вријеме грмљаве и олује и туче. Грабанцијаш су сви издрпани, за то се рекне за човјека у подеранијем хаљинама да је као грабанцијаш, као и за онога за којег се мисли да је врло учен да је био и на врзину колу [Караџић 1969: 184].

Да су у идиоматици сачувана различита вјеровања, сујевјерја и ритуали које је народ практиковао, свједочи и дијалекатски фразеолошки израз *нема га ни у плећу*, које и јунаци Горског вијенца упражњавају, а Вук га детаљно описује у *Етнографским списима* [Караџић 1969: 184].

Компаративни фразеологизми као одраз еталона и стереотипа етнокултурне заједнице били су предмет наше пажње у посебним радовима и монографији [Пејановић 2014, Пејановић 2015], а овом приликом додаћемо само да је у *Етнографским списима* Вук довео у везу и данас акту-

елно у савременом језику устаљено поређење *крије као змија ноге* са вјеровањем народа. Ово вјеровање описује у одјељку *краса*:

У народу нашем приповиједа се да се змија у почетку свијета звала *краса* и имала је ноге, па пошто је Јеву преварила, Бог јој ноге узео и проклео је да се мора вући на трбуху и ко је год види да гледа да је убије и да се више не зове *краса*, него *змија*. У народу нашем за змију се још приповиједа да она и сад има ноге али их *крије* („*крије као змија ноге*”), и кад би се у процијепу припекла к ватри да би их показала; али ко би их год видио, одмах би умъро [Караџић 1969: 178].

3. Истакнути његошолози ранијих епоха попут Михаила Стевановића скренули су пажњу на Његошев значај, оцјењујући га као једног од твораца савременог књижевног језика [Стевановић и др. 1983 I: VIII]. И савремени његошолози Бранислав Остојић и Радмило Маројевић у својим радовима доказују заслуге Његошевог дјела у афирмацији Вукова модела књижевног језика [Маројевић 1996, Остојић 1997, Остојић 2014]. Детаљно проучавање Његошеве фразеологије као фразеологија писца који је један од твораца савременог књижевног језика несумњиво је важно за проучавање општејезичке фразеологије и то из више разлога: (1) за дијакронско проучавање фразеологије; (2) за проучавање фразеологије са функционално-стилског аспекта; (3) за проучавање односа дијалекатске фразеологије према фразеологији књижевног језика; (4) за проучавање фразеологије са лингвокултуролошког аспекта; (5) за конфронтативно и транслатолошко проучавање фразеологије.

3.1. С обзиром на чињеницу да дјело Петра II Петровића Његоша припада ранијој епохи развоја језика, књижевности и културе, његова се фразеологија нужно сагледава према општејезичкој фразеологији савременог књижевног језика као једна од етапа у том развоју. С тога је разлога очекивано, а то и показује параметризација фразеолошког слоја Његошева језика по временском критеријуму, да међу његовим фразеологизмима има и архаизама и историзама: *дати вјеру, на вјеру, проклета гомила, поћи под гомилу, мирити крви*. Наведени изрази реконструисани су не само из књижевних извора — дјела Његошевих савременика, већ и на основу историјских, етнографских података и других извора. Подразумијева се да су осим овога слоја, у његовом дјелу заступљене и фразеолошке јединице које су актуелне и данас у савременом језику као: *знати у прсте, пукнути од смијеха, бити на врх језика, дићи цијену*, итд.

3.2. Анализа састава Његошеве фразеологије са функционално-стилског аспекта, показује да су у његовој идиоматици представљени

фразеологизми из различитих функционалних стилова. То не чуди с обзиром на различите књижевне жанрове који су заступљени у његовом дјелу. Потпуно је очекивано да се у *Горском вијенцу* и *Лажном цару Шћепану Малом*, спјевовима у драмској форми, међу изразима нађу фолклорни фразеологизми: *бијели град, сиви соко, зелена долама, давати божју вјеру, од врх главе до зелене траве, жива ватра, живи огањ* и фразеологизми из народног језика: *пала сјекира у мед, наврат-нанос, засврбјели су дланови, куповати мачку у врећи*, као и они дијалекатског карактера: *ломити врат 'ићи по тешком непроходном терену', по прсту каживати, дјело на видјело ће изистити, у топ саћерати, из петније жила*.

У Његошевој *Биљежници* и *Писмима* фиксирани су и књишки, библијски изрази као *ангел хранитељ, глас вопијућега (вапијућега) у пустињи*, али и они из разговорног језика попут *попити сву памет*. Фразеологија *Луче микрокозма* по много чему је специфична и предмет је посебног истраживања.

Важан аспект проучавања Његошеве фразеологије јесте њен однос према *фолклорној* и *народној* фразеологији. Говорећи о Његошевој фразеологији не можемо заобићи улогу и значај фолклорне фразеологије у његовој поезици. На нивоу употребе фолклорних сталних епитета и идиома, насталих њиховом транспозицијом, Његош остаје досљедан усменој традицији, он преузима готове фолклорне сталне епитете: *бијела вила, горска вила, свијетло оружје, мрки вук, гуја љута, љути змај*. Народна фразеологија одражава се директно кроз пословице и изреке које су у Његошевом дјелу заступљене онако како су оне и данас познате савременим носиоцима језика: *врана врани очи не извади, није крв вода, ко ће боље широко му поље, чија је сила тога је и правда, од туђега туга бије, нема смрти без суђења*, или у нешто другачијем варираном облику: *ко се топи хвата се за пјену умјесто дављеник се и за сламку хвата, Што се мрчи када коват нећеш умјесто Ја куј ја не мрчи гаћа* и сл. И различите узречице: *боже мили, боже мој, жалосна ти, кукала ти (му) мајка*, као и клетве: *зло ти јутро* и заклетве, затим тривијални поздрави: *помоз бог високо* су фреквентни у Његошевом дјелу и спадају у колоквијалну фразеологију. Није мали број и ауторских околиналних Његошевих израза. Неки од њих претрпјели су једноставне трансформације попут замјене компоненте израза у већ постојећим општејезичким изразима. За Његоша су карактеристичне и сложеније трансформације израза као *Косово је легло* и сл., које свој пуни одраз налазе у поезици писца [Пејановић 2010].

3.3. Када о Његошевој фразеологији говоримо као о фразеологији писца, не можемо а да не споменемо прецедентни карактер и самога Његоша и његовог најпознатијег дјела спјева *Горски вијенац*. Његош као *прецеденто име* и наведено дјело као *прецедентни текст* имају посебну улогу у лингвокултурној заједници велике Југославије. Наше досадашње истраживање овога посебног аспекта показало је да су различити изрази из најпознатијег Његошевог спјева окрилатили и постали интертекст не само многих књижевних дјела већ и публицистике, дневне штампе па чак и свакодневног говора просјечних образованих носилаца језика: *чаша меда иште чашу жучи, ћуд је женска смијешна работа, тврд је орах воћка чудновата, прегаоцу бог даје махове, једна сламка међу вихорове, сирак тужни без нигђе никога, благо томе ко довијек живи* само су неке од Његошевих *крилатема* које се у лингвокултурологији називају и *интертекстеме* или *прецедентни изрази*. И управо ове језичке јединице обогаћују књижевни језик, чине његову нову фразеологију и могу се сматрати видом Његошевог фразеотворства. У савременом језику присутна је и стална апелација ка његовим крилатемама при чему долази до трансформисања израза са различитим циљевима у политичком [Пејановић 2009, Пејановић 2011] или рекламном дискурсу. Као најновије примјере наводимо крилатеме: *Без муке се пјена не направи* (реклама новог пива Оногошт), *Више рука, већа је и снага* (реклама једне банке у Црној Гори), или недавну трансформацију Његошевих стихова која је преко фејсбука стигла и на насловне стране дневних новина *Дан* од 28. априла 2016. године и изазвала бурне реакције. Она гласи: *Ћуд је мушка смијешна работа, не зна мушкарац што је испод које сукње, стотину ће овјерити сукања, да учини што му срцу драго*. У наведеној трансформисаној крилатеми гендерна полемика из уста младе жене води се са представницама супротног пола управо помоћу Његошевих стихова који су претрпјели значајну намјерну трансформацију.

3.4. *Лингвокултуролошки* аспект анализе који се тиче истраживања Његошеве фразеологије као материјала за реконструкцију језичке слике свијета и етнокултурних концепата већ се показао оправданим на примјеру *Горског вијенца*. У својим ранијим радовима истакли смо најважније етнокултурне концепте у фразеолошкој слици свијета изворних говорника српског језика, а до њих смо управо дошли реконструкцијом фразеологије *Горског вијенца* као прецедентног текста наведене лингвокултурне заједнице. Концепти *род*, *част* и *Косово* мање или више одсликавају се и кроз остала Његошева дјела. Идиоми из концепта *род*: *утријети*, *затријети*, *ископати* (коме) *траг*, *ископати*, *угасити кућу* (ко-

ме), *затријети*, *утријети сјеме* (коме), *угасити*, *утрнути свијећу* (коме), или они из концепта част *освјетлати образ* или *оцрнити*, *окаљати образ*, *црн образ* наметнули су се не само својом фреквентношћу и варијантношћу.

3.5. Још један веома важан разлог проучавања Његошеве фразеологије проистиче из чињенице да је прецедентни текст *Горски вијенац* најпревођеније дјело на свјетске језике и стога је оно значајно за конфронтативна фразеолошка и транслатолошка истраживања.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Караџић 1849: *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Издао их Вук Стеф. Караџић. У Бечу, 1849.

Караџић 1852: *Српски рјечник* истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. У Бечу, 1852. [Фототипско издање: Београд, 1977].

Караџић 1969: *Етнографски списи. О Црној Гори*. Београд, 1969.

Маројевић 1996: Радмило Маројевић. *Мркаљ, Вук и Његош — три темеља српског књижевног језика*. Научни састанак слависта у Вукове дане (1–6. 9. 1995). Књ. 25/2, Београд, 1996.

Matešić 1982: Josip Matešić. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1982.

Мршевић-Радовић 2008: Драгана Мршевић-Радовић. *Фразеологија и национална култура*, Београд, 2008.

Остојић 1997: Бранислав Остојић. *Прилози о Његошеву језику*. Никшић, 1997.

Остојић 2013: Бранислав Остојић. *Два Петра Петровића и Вуков модел књижевног језика*. Међународни научни скуп „Петар II Петровић Његош. Двјеста година од рођења (1813–2013)”, Подгорица, 2014.

Пејановић 2009: Ана Пејановић. *Горски вијенац као прецедентни текст* — Стил, Београд, 2009.

Пејановић 2010: Ана Пејановић. *Фразеологија Горског вијенца. Фразеолошки жанрови. Културни концепти. Руски преводи*. Монографија, ЦАНУ. Подгорица, 2010.

Пејановић 2010^a: Ана Пејановић. *Прецедентни феномени или како и зашто се актуализују Његошеве ријечи данас*. Међународни научни скуп „40. међународни састанак слависта у Вукове дане”, Београд, 8–11. септембар 2010, Радови са научног скупа, Међународни славистички центар, Београд, 2010.

Пејановић 2011: Ана Пејановић. *Његошеве крилатеме*. Гласник Одјелења умјетности, бр. 29, Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2011.

Пејановић 2014: Ана Пејановић. *Фразеолошки и етнокултурни аспект Вукових Пословица*. Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, књ. XIX, Београд, 2014.

Пејановић 2015: Ана Пејановић. *Синтакса, семантика и лингвокултурологија компаративних фразеологизама*. Бања Лука, 2015.

Пејановић 2015^a: Ана Пејановић. *Фолклорна фразеологија као интертекст у умјетничкој књижевности (фолклорни прецедентни феномени)*. Међународни научни скуп „44. међународни састанак слависта у Вукове дане”, Београд, 11–14. септембар 2014, Радови са научног скупа, Међународни славистички центар, Београд, 2015.

Речник МС–МХ 1969 III: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књ. III. Нови Сад — Загреб, 1969.

Речник МС–МХ: 1967 I: *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Књ. I. Нови Сад — Загреб, 1967.

Стевановић и др. 1983 I: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. I. Београд — Титоград — Цетиње, 1983.

Стевановић и др. 1983 II: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. II. Београд — Титоград — Цетиње, 1983.

Анна ПЕЈАНОВИЧ

ВУК, НЕГОШ И ФРАЗОЛОГИЈА

Резюме

В настоящей статье автором рассматривается роль творчества Вука Стефановича Караджича и Петра Негоша в изучении национальной фразеологии.

Кључевьее слова: фразеологија, Вук Стефанович Караджич, Петар II Петровић Његош, фразеологизм (фразеологическая единица)